

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

К. А. Агаларова, В. В. Бурега, Г.-М. М. Саппа

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ
З КУРСУ «СОЦІОЛОГІЯ»
для студентів усіх спеціальностей

Під загальною редакцією проф. Буреги В.В.

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 1 від 20.03.2015 р.

Харків
НТУ «ХПІ»
2015

УДК 316 (038)

ББК 60 5я2

А 23

Рецензенти:

О. І. Горошко, д. соц. н., професор, зав. каф. міжкультурної комунікації та іноземної мови НТУ «ХП»,
Л. В. Перевалова, к. філос. н, доц., зав. каф. права НТУ «ХП»

А 23 Словник основних термінів з курсу «соціологія» для студентів усіх спеціальностей / К. А. Агаларова, В. В. Бурега, Г. – М. Саппа; під заг. ред. проф. Буреги В.В. – Х.: НТУ «ХП», 2015. – 44 с.

У словнику достатньо повно і у зрозумілій формі розкриті основні соціологічні терміни. Терміни подані відповідно до навчальних тем, які передбачені курсом вивчення соціології, що значно спрощує процес засвоєння необхідного матеріалу.

Призначено для студентів усіх спеціальностей при підготовці до семінарських занять що вивчають соціологію.

УДК 316 (038)

ББК 60 5я2

© К. А. Агаларова, В. В. Бурега,

Г.-М. М. Саппа, 2015

© НТУ «ХП», 2015

ВСТУП

Представлений словник основних понять з курсу «Соціологія» створено відповідно до вимог сучасної програми нормативної дисципліни «Соціологія», рекомендованої Міністерством освіти і науки України для впровадження в практику викладання у вищих навчальних закладах. Основна мета такого методичного матеріалу – запропонувати студенту доступний, зручний у використанні словник, що роз'яснює основні, найбільш вживані поняття і терміни сучасної соціології.

Даний словник вміщує перелік усіх понять, з якими можуть зустрітися студенти при підготовці до семінарських занять з соціології. Він дає змогу полегшити засвоєння основного навчального матеріалу студентами, активізувати їх самостійну роботу.

У словнику достатньо повно і в доступній формі розкриваються основні соціологічні поняття і терміни. Поняття, які включені в словник, подані відповідно до тем, що передбачені планом вивчення соціології, це значно спрощує процес засвоєння необхідного матеріалу.

ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ – НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

Соціологія – це наука про суспільство як цілісний організм, соціальні закони та механізми функціонування й розвитку суспільства через вивчення його складових елементів (особистості, соціальних груп і соціальних інститутів), що інтегрує теоретичні й емпіричні знання й методи, опирається на макросоціологічні й мікросоціологічні підходи.

Об'єкт науки – це частина навколишнього світу, на яку спрямований дослідницький інтерес, і завжди відповідає на запитання *«що вивчає наука»*.

Предмет науки – частина, сторона об'єкта, кут зору, під яким він вивчається. Кожному об'єкту дослідження може відповідати кілька предметів (наприклад, цегельний будинок як частина навколишнього світу може виступати об'єктом дослідження різних фахівців, але цікавити їх будуть різні аспекти. Економіста можуть зацікавити витрати на його будівництво, архітектора – архітектурний стиль, еколога – вплив на навколишнє середовище та ін.)

Об'єктом соціології виступає суспільство або соціальна реальність, що оточує людей.

Суспільство – історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми.

Соціальна взаємодія – процес взаємообумовленого впливу індивідів, груп, соціальних систем, суспільств одне на інше.

Предмет соціології – соціальні відносини, що реалізуються через соціальні механізми функціонування та розвитку суспільства.

Соціальний механізм – взаємодія соціальних структур, норм, інститутів, зразків поведінки та ін., за допомогою якого забезпечується функціонування соціальної системи.

Соціальний закон – це відносно стійкі і систематично відтворювані причинно-наслідкові відносини між соціальними суб'єктами.

Світогляд – система поглядів на світ та місце в ньому людини, ставлення людини до оточуючої його дійсності і до самого себе, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх ідеали, переконання, принципи пізнання їх діяльності, ціннісні орієнтації.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою

єдиною метою: отримати достовірні дані про досліджуване явище чи процеси для їх подальшого використання у практиці.

Опитування – найпоширеніший соціологічний засіб отримання інформації про суб'єктивний світ людей, їх схильності, мотиви діяльності, думки, при якому респондентам (людям, яких опитують) у письмовій або усній формі задають спеціально підібрані питання й просять відповісти на них.

Анкетування – метод збирання інформації, при якому опитуваний сам заповнює опитувальний лист у присутності інтерв'юера або без нього (бувають індивідуальні або групові, очні й заочні).

Інтерв'ювання – метод збирання інформації, який здійснюється у вигляді бесіди за певним планом, що припускає прямий контакт інтерв'юера з респондентом (опитувачем), причому запис відповідей останнього здійснюється інтерв'юером, або механічно (на плівку).

Масові опитування – метод збирання інформації, в якому джерелом інформації виступають представники великих соціальних груп (етнічних, релігійних, професійних та ін.).

Спеціалізовані (експертні) опитування – метод збирання інформації, в якому головне джерело інформації – компетентні особи (експерти), що володіють необхідними для дослідника професійними й теоретичними знаннями, життєвим досвідом, що дозволяє їм робити авторитетні висновки.

Аналіз документів – метод збирання інформації, джерелом якої може бути будь-яка інформація, фіксована у друкованому або рукописному тексті, на магнітній стрічці, на фото або кіноплівці.

Документом у соціології називається спеціально створений людиною предмет, призначений для передачі або зберігання інформації. За формою фіксації документи бувають: письмові, *іконографічні й фонетичні*.

Традиційний аналіз документів – тип аналізу документації, при якому здійснюється інтерпретація змісту документа, його тлумачення. В його основі лежить механізм розуміння тексту. Традиційний аналіз дозволяє охоплювати глибинні, приховані сторони змісту документа. Слабким місцем цього методу є суб'єктивність.

Формалізований аналіз документів – кількісний метод аналізу документів (контент-аналіз), в якому підраховуються ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які відображають певні

істотні сторони змісту, в результаті чого зміст робиться вимірним, доступним точним обчислювальним операціям; результати аналізу стають достатньою мірою об'єктивними.

Спостереження – метод збирання первинної інформації про досліджуванний об'єкт шляхом безпосереднього сприйняття й прямої реєстрації всіх фактів, що стосуються досліджуваного об'єкта.

Невключене (зовнішнє) спостереження – метод збирання первинної інформації при якому дослідник або його помічники перебувають поза досліджуваним об'єктом, стороннє спостерігають за процесами, що відбуваються та реєструють хід подій.

Включене спостереження – метод збирання первинної інформації при якому спостерігач у тому або іншому ступені безпосередньо включений у досліджуваний процес, перебуває в контакті зі спостережуваними людьми й бере участь у їхній діяльності.

Експеримент – у соціології метод вивчення соціальних явищ і процесів, що здійснюється шляхом спостереження за зміною соціального об'єкта під впливом факторів, які контролюють та спрямовують його розвиток відповідно до програми і практичних цілей дослідження.

Науково-дослідний експеримент – спосіб одержання інформації, в якому перевіряється гіпотеза, що містить нові відомості наукового характеру, які ще не знайшли свого достатнього підтвердження або зовсім недоведені.

Практичний експеримент – спосіб одержання інформації, який включає численні процеси експериментування у сфері соціальних відносин (наприклад удосконалювання системи освіти і навчання).

Загальносоціологічна теорія – найбільш високого рівня спільності теорія в структурі соціології, яка відображає основні, визначальні закономірності та тенденції становлення, розвитку і функціонування соціальних спільностей. Ця теорія є фундаментальною за відношенням як до прикладних соціологічних досліджень, так і до галузевих областей соціологічного знання, а також до спеціальних соціологічних теорій, фіксуючи через посередництво всіх цих теорій соціологічні закони ніби в «чистому вигляді», на основі ідеалізації і абстрагування. На її основі розробляється понятійно-категоріальний апарат соціології, розвивається система соціологічного знання та пізнання, конкретна методоло-

гія, методика і техніка соціологічних досліджень, інтегруються всі галузі і напрями соціологічного знання в єдину цілісну систему – наукову соціологію.

Теорії середнього рівня – це теорії, що займають проміжне положення між фундаментальними теоріями та емпіричними дослідженнями; відносно самостійні та разом з тим тісно пов'язані як з емпіричними дослідженнями, які надають необхідний «сирий» матеріал для їх створення та розвитку, так і з загальносоціологічними теоріями, які надають можливість використовувати найбільш загальні теоретичні розробки, моделі та методи досліджень.

Емпіричні дослідження – рівень соціологічного знання, пов'язаний зі збиранням, описом, класифікацією та інтерпретацією конкретних соціальних фактів.

Функції соціології – сукупність ролей, які соціологія виконує в організації суспільного життя.

Теоретико-пізнавальна функція соціології – накопичення та систематизація знання про суспільство, його складових, соціальних механізмах, про основні напрямки й тенденції, шляхи, форми і механізми його функціонування й розвитку.

Інформаційна функція соціології – дає уявлення про стан соціальних процесів; містить у собі збирання, систематизацію та накопичення інформації, отриманої в результаті досліджень.

Прогностична функція соціології – надання соціальних прогнозів, короткострокових і довгострокових.

Функції соціального проектування та соціальної технології – визначення оптимального шляху рішення практичних проблем, розробка методів, засобів, прийомів управлінських рішень, тобто розробка соціальної технології.

Світоглядна функція соціології – соціологія виступає основою формування у людини цілісної картини світу, основою її світогляду.

ТЕМА 2. ОСОБИСТІТЬ І СУСПІЛЬСТВО

Людина – це родове поняття, яке вказує на належність до людського роду (*Homo sapiens*), вищого ступеня розвитку живої природи на нашій планеті. Як жива істота людина підпорядковується основним біологічним та фізіологічним законам, як соціальна – законам розвитку суспільства.

Індивід – (від лат. *individuum* – неподільне, особа) – представник соціальної спільноти (суспільства, класу, прошарку, соціальної групи), якому притаманні її основні соціально-демографічні або соціально-професійні характеристики. Поняття «індивід» наголошує на залежності кожної особистості від соціальних умов, у яких відбувалося її формування.

Індивідуальність – набір біологічних, психологічних і соціальних рис, здібностей, якостей, за якими одна людина відрізняється від іншої. Соціологію цікавить не сама по собі неповторність, індивідуальність, а її вплив, місце в суспільних процесах.

Особистість – це стійкий комплекс соціальних якостей, властивостей, що здобуваються під впливом відповідної культури суспільства й конкретних соціальних груп, до яких вона належить, у життєдіяльність яких включена.

Потреба соціальна – потреба суб'єкта у задоволенні умов суспільної життєдіяльності. Усвідомлена потреба стає мотивом діяльності і виявляється у мотивах, бажаннях, цілях, інтересах людей. Потреби соціальні формуються у так званій потребнісній ситуації. Їх поділяють за походженням на природні та штучні (соціальні); за носієм – потреби особистості, колективу, класу, групи, суспільства; за характером об'єкта – матеріальні і духовні; за цільовою функцією – фізичні, соціальні, інтелектуальні.

Мотив – (фр. *motif* – спонукальна причина): те, що примушує людину діяти певним чином; спонукання до активності; фактор або сукупність обставин, що усвідомлюються людиною як причина певного вчинку, напрямку дій.

Мотивація – сукупність чинників, механізмів і процесів, що спрямовують поведінку індивіда на задоволення потреб, досягнення життєвої мети.

Інтерес – емоційна, підвищена увага людини до будь-якого об'єкта, явища. Інтерес як і потреба виявляє об'єктивне та суб'єктивне ставлення людини до умов свого існування, тому в реальній дійсності вони тісно переплетені. Потреба виступає основою інтересу, породжує його, а різниця між ними полягає в тому, що інтерес пов'язаний з соціальною діяльністю, необхідною для задоволення потреб, а потреби є умовами, необхідними для існування людини.

Цінності – значення, що визначають пріоритет, ієрархію, ранг соціальних явищ у суспільній свідомості; стрижень культури. Цінності –об’єкти, зв’язки, стани, відносини й ідеї, які значимі для індивіда, які він хоче мати, але не зв’язані прямо із задоволенням його потреб.

Ціннісні орієнтації особистості – це ієрархізована у свідомості людини система пріоритетів, цінностей, системно зв’язані ціннісні уявлення про світ, реально визначальні вчинки й дії людини.

Ідеал – досконалість, ідеальний образ, що визначає найвищі прагнення людини чи соціальної групи, вираження належного в майбутньому. Ідеали можуть існувати в персоніфікованій формі як уявлення про ідеальну людину.

Соціальний статус – позиція людини в соціальній системі, пов’язана із приналежністю до певної соціальної групи. Прикладами соціальних статусів є статус жінки, чоловіка, студента, батька, пасажира, громадянина, президента тощо. Оскільки людина належить до багатьох соціальних груп, то, відповідно, має багато статусів. Так, одночасно людина може бути студентом, чоловіком, громадянином України, росіянином за національністю, буддистом за віросповіданням. Статусний набір – сукупність всіх статусів даного індивіда.

Головний (інтегральний) соціальний статус – позиція, що визначає положення людини в суспільстві у цілому, найбільш характерний для даної людини, з яким її ідентифікують (Президент України, директор).

Досягнутий (придбаний) соціальний статус – це позиція, яку отримує людина завдяки власним зусиллям, бажанню, вільному вибору або завдяки удачі й везінню (наприклад, студент, президент, батько).

Запропонований (приписаний) соціальний статус – це позиція людини в суспільстві, займана ним незалежно від особистих заслуг, власних зусиль а запропонована (нав’язана) соціальним оточенням. Вони можуть бути вродженими (наприклад, статус жінки, підлітка, українця, син дворянина народився дворянином) або потім приписаними (аскриптивними) протягом життя (дитина, брат, сестра).

Формальний соціальний статус – це позиція, яка має чіткі права й обов’язки, закріплені в нормативних документах (наприклад, декан, син, студент).

Неформальний соціальний статус – це позиція, яка закріплена в традиціях, звичаях, суспільній думці. Її права й обов’язки нечіткі, розмиті (друг, земляк).

Соціальна роль – очікувана типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом. Роль відображає динамічний аспект статусу – це діяльність з реалізації певних прав і обов'язків. Будучи членом суспільства, різноманітних груп і організацій, посідаючи в них певне місце або позицію, виконуючи властиві цій позиції функції, індивід тим самим виконує відповідні соціальні ролі (наприклад, глави сім'ї, викладача, студента депутата тощо).

Рольовий набір – сукупність соціальних ролей, які відповідають певному статусу. Так, статус студента передбачає виконання ним ролі слухача в аудиторії, виконавця лабораторних робіт, старости, практиканта тощо.

Рольова напруга – це протиріччя між уявленнями людини щодо виконання якоїсь ролі й умовами, в яких їй доводиться цю роль виконувати, або коли особистість повинна виконувати роль, що не відповідає ні її навичкам, ні інтересам, ні внутрішнім установкам. Наприклад, студент прагне підготувати реферат, але бібліотеку закрили на ремонт, або людину змушують голосувати на виборах, але вона цього не хоче.

Рольовий конфлікт – ситуація, пов'язана з необхідністю задовольняти суперечливим вимогам однієї або декількох соціальних ролей.

Міжрольові конфлікти – виникають тоді, коли дві або більше соціальних ролей, які виконує одна людина, містять у собі несумісні обов'язки. Прикладом такого конфлікту може розглядатися ситуація, коли ролі студента, батька й працівника фірми виконує одна особистість. Ці ролі можуть вимагати від особистості бути одночасно на роботі, дома й в інституті, або виконувати стільки завдань, що на них бракує часу.

Внутрішньольові конфлікти – містяться в суперечливих вимогах, які висувуються до носіїв однієї ролі різними соціальними групами. Наприклад, студент повинен вибирати, до якого предмета йому готуватися, прийти до декана, що його викликає на бесіду, або на лекцію, що проводиться у цей час за розкладом.

Соціалізація – це процес засвоєння та відтворення індивідом протягом життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він належить. Завдяки процесам соціалізації формується й розвивається особистість.

Первинна соціалізація – охоплює дитинство, юність та молодість і є характерною тим, що людина соціалізується через своє безпосереднє оточення (родина, друзі, родичі). Інститутами соціалізації є сім'я та освіта. Тут дитина поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе, і навколишній світ,

адаптується до нього, набуваючи знань та звичок, притаманних культурі певного суспільства, в якій він (або вона) народився (народилася).

Вторинна соціалізація – охоплює зрілість та старість і характеризується тим, що людина соціалізується через вплив вторинних соціальних груп та соціальних інститутів. Інститутами соціалізації є ЗМІ, виробництво, культура, економіка тощо.

Адаптація соціальна – процес і результат активного пристосування індивіда, групи до умов соціального середовища, до суспільних умов життя, що змінюються або що вже змінилися.

Інтеріоризація – процес засвоєння індивідом вимог суспільства, соціальних груп у вигляді цінностей, норм, уявлень, знань нового оточення, включення їх у свій внутрішній світ.

Екстеріоризація – реалізація засвоєних норм, цінностей, зразків поведінки. Екстеріоризація може доповнюватися соціальною активністю, тобто продукуванням нових норм і цінностей.

Агенти соціалізації – певні особи, які навчають людину культурним нормам і допомагають засвоювати соціальні ролі (хто сприяє соціалізації людини). Агенти первинної соціалізації – люди, які є найближчим оточенням особи (батьки, родичі, друзі). Агенти вторинної соціалізації – школа, ВНЗ, армія, засоби масової інформації та ін.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ І ПОВЕДІНКА, ЩО ВІДХИЛЯЄТЬСЯ

Соціальний контроль – сукупність норм і цінностей суспільства, а так само санкції, що застосовуються для їхньої підтримки й здійснення, тобто це зусилля навколишніх, спрямовані на запобігання порушення норм. Соціальний контроль щодо суспільства виконує охоронну й стабілізуючу функцію.

Соціальні цінності – принципи, фундаментальні орієнтири громадського життя. Вони здійснюють саму загальну, стратегічну регуляцію поведінки людей і соціальних груп. Цінності – це загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких повинна прагнути людина.

Соціальні норми – сукупність вимог і очікувань, які висуває соціальна спільність (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою здійснення діяльності (поведінки) встановленого зразка. Нормативні вимоги й очікування фіксуються і виражаються як у вербальній (писані закони, інструкції, ко-

декси), так і невербальній (символічна атрибутика) формі. Соціальні норми реалізують такі функції: а) збереження, охорона важливих суспільних цінностей; б) включення індивідів у соціальні структури, здійснення соціального контролю; в) регуляція соціальних взаємодій, стосунків, формування соціальних відносин та інститутів.

Норми права (закони) – це загальнообов’язкові правила поведінки, які встановлюються державою (спеціально створеними органами) і охороняються її примусовою силою. Люди, що контролюють їхнє виконання наділені правом використати владу щодо порушника.

Норми моралі – правила поведінки, які встановлюються в суспільстві відповідно до уявлень людей про добро й зло, справедливість і несправедливість, борг, честь, достоїнство й охороняються силою суспільної думки або внутрішнім переконанням. Вони регулюють міжособистісні відносини. Найбільш значимі моральні норми перетворилися в закони й захищаються додатково владою офіційних органів.

Норми звичаїв – це правила поведінки, які склалися в суспільстві за певних умов й у результаті їхнього багаторазового повторення, що ввійшли у звичку людей. Особливість цих норм поведінки полягає в тому, що вони виконуються в силу звички, яка стала природною життєвою потребою людини. Як правило, здійснюють регуляцію повсякденних побутових дій.

Соціальні санкції – покарання або заохочення, які стимулюють дотримання норм. Санкції здобувають легітимність на основі норм. Санкції із цінностями відповідальні за те, чому люди прагнуть виконувати норми. Таким чином, норми захищені із двох боків – з боку цінностей і з боку санкцій.

Формальні позитивні санкції – публічне схвалення з боку офіційних організацій (уряду, установи, творчого союзу) : урядові нагороди, державні премії й стипендії, подаровані титули, вчені ступені й звання, встановлення пам’ятника, вручення почесних грамот, допуск до високих посад і почесних функцій (наприклад, обрання головою правління) і та ін.

Неформальні позитивні санкції – публічне схвалення, що не виходить від офіційних організацій : дружня похвала, компліменти, мовчазне визнання, доброзичливе ставлення, оплески, слава, пошана, похвальні відгуки, визнання лідерських або експертних якостей, посмішка і та ін.

Формальні негативні санкції – покарання, передбачені юридичними законами, урядовими указами, адміністративними інструкціями, приписаннями, розпорядженнями: позбавлення цивільних прав, тюремне ув’язнення, арешт,

звільнення, штраф, конфіскація майна, зниження в посаді, розжалування, страта і та ін.

Неформальні негативні санкції – покарання, що не передбачені офіційними інстанціями: осудження, зауваження, глузування, злий жарт, невітшне прозвисько, зневага, відмова подати руку або підтримувати відносини, розпускання слуху, наклеп, недобррозичливий відгук, твір памфлету або фейлетону, викривальна стаття і та ін.

Внутрішній контроль (самоконтроль) – діяльність самої людини, що спрямована на запобігання власної девіантної поведінки та підтримку суспільних норм, не вимагає присутності сторонніх осіб і спрямована на себе.

Зовнішній контроль – діяльність, що спрямована на запобігання девіантної поведінки, яка здійснюється ззовні сторонніми особами, організаціями.

Влада – це можливість, за М. Вебером, здійснювати свої плани, наміри, ідеї попри можливе невдоволення, іншу думку, навіть опір оточення.

Девіантна (та, що відхиляється) поведінка (франц. *deviation*, від лат. *deviare* – збиватися зі шляху) – вчинок, діяльність суб'єкта, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам, зразкам.

Позитивна девіація – відхилення від норм, які заохочуються в даному суспільстві. Геній, герой, духовний лідер – позитивні девіанти.

Негативна девіація – поведінка, що засуджується суспільством і спричиняє покарання. Злочинці, наркомани, алкоголіки, повії – негативні девіанти.

Конформізм (за Р. Мертоном) – поведінка або вчинок, що припускає згоду і з цілями суспільства, і з засобами їхнього досягнення. Наприклад, загально визнаним мірилом успіху в американському суспільстві (а останнім часом також і в українському) вважається досягнення багатства. Соціально схвалювані засоби досягнення цієї мети мають на увазі такі традиційні методи, як одержання гарної освіти, влаштування на роботу й побудову кар'єри.

Інновація (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що припускає згоду із цілями суспільства, але заперечує соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. Прикладами інновації є шантаж, пограбування, розтрата чужих грошей, шахрайство і та ін. Даний вид девіантної поведінки виникає в тому випадку, коли індивід зіштовхується з обмеженим доступом до ресурсів, з одного боку, і сильним бажанням виглядати успішним в очах суспільства – з іншого.

Ритуалізм (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що припускає ігнорування цілей даної культури, але згоду (часом доведена до абсурду) використати соціально схвалювані засоби. Прикладом може виступати бюрократ, фанатично відданий своїй справі, що ретельно заповнює бланки, перевіряє їхню відповідність всім інструкціям, регулярно підшиває їх до справи та ін., але не усвідомлює, для чого все це робиться.

Ретритизм (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що припускає заперечення як цілей даного суспільства, так і засобів досягнення цих цілей. Інакше кажучи, людина дистанціюється від суспільства. До цього різновиду девіації можна віднести ченців, пустельників з одного боку, і наркоманів, алкоголіків і самогубців – з іншого.

Бунт (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що виражається у запереченні й цілей суспільства, і засобів їхнього досягнення. Але на відміну від ретритистів, бунтівники не відходять від суспільства, а намагаються запропонувати йому нові цілі й нові засоби їхнього досягнення. До цього виду девіантів можна віднести реформаторів і революціонерів.

Аномія – відсутність закону, соціального порядку, ціннісно-нормативний хаос; стан суспільства, при якому наступають дезінтеграція і розпад системи цінностей та норм, які гарантують громадський порядок. Це поняття вперше було застосовано в соціології Е. Дюркгеймом для аналізу ненормального, відхиленого, патологічного стану суспільства.

ТЕМА 3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Соціальна спільнота – це реально існуюча, емпірично фіксована сукупність індивідів, що відрізняється відносною цілісністю і виступає самостійним суб'єктом історичної і соціальної дії, поведінки.

Соціальна спільність – сукупність причетних за однією або кількома ознаками (походження, сфера діяльності, місце проживання, спільні цілі, завдання тощо) та об'єднаних соціальними зв'язками індивідів.

Агрегація – сукупність індивідів, що знаходяться в одному і тому ж місці в один і той же час (черга, пасажери в транспорті).

Натовп – внутрішньо неорганізована сукупність індивідів, що володіють просторовою близькістю, спільними зовнішніми стимулами та емоційної спільністю (перехожі, що спостерігають за наслідками дорожньо-транспортної пригоди).

Аудиторія – сукупність індивідів, пов'язаних з комунікатором з метою отримання інформації або емоцій (глядачі в кінотеатрі, лекторії, консерваторії).

Соціальні кола – це соціальні спільності, які створюються з метою обміну інформацією між їх членами. Різновиди соціальних кіл: **контактні** – спільності, постійно зустрічаються на основі тих чи інших умов (інтерес до спортивних змагань, видам спорту та ін.); **професійні** – збираються для обміну інформацією виключно за професійною ознакою; **статусні** – утворюються з приводу обміну інформацією між людьми з однаковим соціальним статусом (аристократичні кола, жіночі або чоловічі кола та ін.); **дружні** – засновані на спільному проведенні будь-яких заходів (компанії, групи друзів).

Соціальна група – сукупність індивідів, що взаємодіють один з одним на основі очікувань кожного члена групи щодо інших, які усвідомлюють свою приналежність до даної групи і визнаються членами даної групи з точки зору інших.

Становлення соціальної групи – це тривалий та складний процес її соціального дозрівання, який пов'язаний з усвідомленням свого становища, спільності інтересів, цінностей, формуванням групової свідомості і норм поведінки. Група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, формулює норми, цілі, завдання діяльності.

Малі соціальні групи – це малочислені (від двох до декількох десятків осіб) соціальні групи, члени яких знаходяться в безпосередньому стійкому осо-

бистому спілкуванні (сім'я, студентська група, бригада, дружня компанія та інші). Малі групи, у свою чергу, бувають *первинні і вторинні*.

Первинні соціальні групи – характеризуються інтимністю спілкування, мета їх створення – спілкування як таке (сім'я, друзі).

Вторинні соціальні групи – характеризуються формальністю контактів (навчальна група, трудовий колектив), вони створюються для досягнення інструментальних цілей (отримання освіти, прибутку тощо).

Великі соціальні групи – це численні групи людей, розпорошені на великому просторі, які характеризуються опосередкованою солідарною взаємодією (класові, територіальні, національні спільноти).

Група членства – це будь-яка група, членом якої є індивід.

Референтна група – це та група, цінності якої є важливими для індивіда, з якою він порівнює себе як з еталоном (підлітки орієнтуються на стиль життя своїх кумирів, робітник організації, який бажає зробити кар'єру, – на поведінку вищого керівництва).

Формальна група – це група, що володіє юридичним статусом, взаємодія в якій регулюється системою формалізованих норм, правил, законів. Ці групи мають свідомо поставлену мету, нормативно закріплену ієрархічну структуру і діють згідно з адміністративно встановленим порядком (організації, підприємства та ін.).

Неформальна група виникає стихійно, на основі спільних поглядів, інтересів і міжособистісних взаємодій. Вона позбавлена офіційної регламентації та юридичного статусу. На чолі таких груп зазвичай стоять неформальні лідери. Місце людини в групі визначається авторитетом, симпатією до нього з боку інших членів. Прикладами можуть служити дружні компанії, об'єднання неформалів серед молоді, любителі рок-музики та ін.

Інгрупа – це група, до якої індивід відчуває безпосередню приналежність і ідентифікує її як «моя», «наша» (наприклад, «моя сім'я», «мій клас», «моя компанія» та ін.).

Аутгрупа – це група, до якої даний індивід не належить і тому оцінює її як «чужу», не своє (інші сім'ї, інша релігійна група, інший етнос та ін.).

Соціальна структура – це сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих соціальних груп, інститутів та відносин між ними.

Соціально-професійна структура суспільства – це сукупність соціальних груп, що виділяються за характером та змістом праці, супутніми ознаками і відносинами між цими групами.

Професійна група – велика соціальна група, яка об'єднує людей за спільним родом діяльності, який пов'язаний з суспільним поділом праці. Професійні групи утворюють, наприклад, юристи, лікарі, інженери, водії, продавці тощо.

Посади формуються в межах однієї професійної групи (наприклад, серед медичних працівників існує розподіл на санітарок, медсестер, лікарів, завідуючих відділенням, головних лікарів тощо) і відрізняються за обсягом владних повноважень, наявністю управлінських функцій, рівнем знань і кваліфікації.

Соціально-демографічна структура – сукупність соціальних груп, які відрізняються за віком, статтю, сімейним станом, наявністю дітей, міграційним статусом та відносин між ними.

Соціально-територіальна структура – сукупність соціальних груп, що відрізняються типом поселення, в якому мешкають, типом регіону та відносинами між цими групами.

Соціально-етнічна структура – сукупність етнічних груп, що населяють країну, та міжетнічних відносин.

Соціально-класова структура – сукупність соціальних груп, що відрізняються рангом у соціальній ієрархії. Соціально-класова структура складається з класів і соціальних прошарків, що існують у межах класів.

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) – нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів. Соціальною стратифікацією називають як процес розшарування, так і результат цього процесу.

Критерії соціальної стратифікації – розподіл на соціальні прошарки за відношенням до основних соціальних ресурсів (власність та доходи, влада, престиж, освіта), відношення до яких визначає позицію групи в системі соціальної нерівності.

Влада – це здатність індивіда впливати на інших і примушувати їх виконувати якісь дії.

Престиж – висока оцінка людини, що обумовлюється повагою до його соціального статусу.

Освіта – сукупність знань, умінь, навичок особистості.

Поляризація суспільства – розшарування населення на два протилежних класи: бідних та багатих.

Профіль соціальної стратифікації – графічна модель поділу населення на соціальні верстви.

Соціальна нерівність – положення, при якому люди не мають рівного доступу до соціальних благ.

Соціальна поляризація – поділ населення суспільства на ряд шарів або груп, конфліктуючих між собою та різних за матеріальним становищем, ціннісними позиціями і інтересами, установками та манерами поведінки.

Закрита стратифікація – система соціальної нерівності, при якій присутні жорсткі межі страт, заборони на перехід з однієї страти в іншу.

Відкрита стратифікація – відсутність формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу. Система соціальної нерівності, при якій відсутні формальні обмеження для переходу з однієї страти в іншу.

Рабство – система соціально-економічних відносин, при якій одна людина є повною власністю іншої – власника (господаря), який розпоряджається працею та життям.

Каста – закрита група, приналежність до якої визначається народженням індивіда, кожна каста має свою роль, права і обов'язки, перехід з однієї касты до іншої заборонений.

Стан – соціальна група, головною ознакою якої є закріплені у звичаях або законах обов'язки та права, які передаються у спадок відповідно до своїх прав, обов'язків та привілеїв (закріплених у звичаях або законах та передаються у спадок), характерною рисою якої є наявність соціальних символів та знаків (титулів, мундирів, звань).

Клас – велика група людей, що мають схожі економічні ресурси, і, як наслідок, спільні політичні погляди, стилі життя, цінності і вподобання.

Ознаки класу: 1. Класи виступають суто економічним утворенням, тобто приналежність індивіда до класу визначається його матеріальним становищем, обсягом економічних ресурсів, яким володіє індивід. Якщо змінюється економічне становище індивіда, він переходить до іншого класу. Інші типи стратифікації спираються на неекономічні чинники (вплив релігії тощо). 2. На відміну від інших типів класи не спираються на силу релігії чи закону, тобто вони є більш плинними. 3. Індивід може потрапити до того чи іншого класу завдяки своїм зусиллям (чи бездіяльності), а не лише отримати класовий статус при народженні. 4. Відносини між класами носять безособовий характер, у той час як в усіх інших системах завжди присутні особисті відносини між, наприклад, кріпаком і феодалом, рабом і власником.

Вищий клас – люди та сім'ї, які зосередили у своїх руках контроль над основними соціальними ресурсами: землею, засобами виробництва, фінансами, політичними та інформаційними сферами.

Середній клас – клас, що займає проміжне положення між класами «бідних» і «багатих» у системі соціальної стратифікації; об'єднує тих, хто має міцне економічне становище, певну власність, банківський рахунок, що забезпечує відносну незалежність та свободу вибору у реалізації життєвих планів, пошуку роботи; має високі показники в освіті та професіоналізмі, є конкурентоспроможним на ринку праці, у бізнесі, державній службі; характеризується специфічним способом життя, спільною структурою споживання і схожими уподобаннями щодо проведення вільного часу, відпусток зі своїм колом «не бідних, але й не надто багатих»; шукає притулку в окремих кварталах, селищах, зонах помешкання, будинках, які відповідають статусу середнього класу; у політичному житті підтримує переважно центристські та помірковані політичні сили, уникає екстремістських течій та партій; характеризується як «гарний громадянин», «добропорядна людина», тобто має порівняно сталий авторитет у суспільстві.

Нижчий клас – особи та сім'ї, чий статус не дотягує до середнього; спосіб життя та стандарти цього класу залежать від економічної ситуації в країні; люди, які зайняті переважно фізичною працею або існують завдяки системі соціального страхування (наприклад, пенсіонери).

Найнижчий клас або андерклас або «підклас» – соціальні невдахи, хронічні безробітні, а також волоцюги, алкоголіки та наркомани, що скотилися «на дно».

Соціальна мобільність – пересування суб'єкта з однієї соціальної позиції до іншої.

Вертикальна соціальна мобільність – переміщення індивіда чи групи у системі соціальної ієрархії, що включає зміну соціального статусу. Вертикальна мобільність може бути висхідна і низхідна.

Висхідна соціальна мобільність – пересування індивіда чи групи, яке призводить до підвищення соціального статусу. Наприклад, студент отримує диплом про вищу освіту і перетворюється на молодого спеціаліста, або спеціаліст з інформаційних технологій стає керівником проекту.

Низхідна соціальна мобільність – це пересування індивіда чи групи, результатом якого є зниження соціального статусу. Наприклад, партія не отримує підтримки на парламентських виборах, і її верхівка втрачає депутатські мандати.

Горизонтальна соціальна мобільність – переміщення індивіда чи групи в соціальній структурі без зміни соціального статусу.

Інтергенераційна мобільність – зміни соціального статусу дітей порівняно з соціальним статусом батьків, тобто, якщо соціальний статус сина (донь-

ки) такий самий, як і соціальний статус батька (матері), то інтергенераційна мобільність відсутня, а якщо соціальні статуси дітей і батьків відрізняються, ми спостерігаємо інтергенераційну мобільність.

Інтрагенераційна мобільність – зміни соціального статусу індивіда протягом його (її) життя, перш за все, йдеться про зміни професійного статусу, тобто кар'єра індивіда. Один і той же індивід може нам демонструвати наявність інтергенераційної мобільності і відсутність інтрагенераційної та навпаки.

Індивідуальна мобільність – зміни соціального статусу індивіда завдяки його власним зусиллям і особистим досягненням.

Групова мобільність – зміни соціальних статусів цілих соціальних груп внаслідок якихось історичних подій.

Структурна соціальна мобільність – зміни соціального статусу індивідів внаслідок структурних змін, що відбулися у суспільстві, зокрема, в економічній сфері.

Обмінна соціальна мобільність – зміни у соціальних статусах індивідів, що відбулися завдяки розширенню соціальних можливостей, розвитку системи соціальної підтримки вразливих верств населення, розширенню доступу до сфери вищої освіти.

Канали соціальної мобільності (іноді їх називають ліфтами) – соціальні інститути, що сприяють висхідним соціальним переміщенням. Основні ліфти вертикальної мобільності, за якими люди переміщуються вгору або вниз по східцях соціальної драбини в процесі своєї персональної кар'єри: армія, церква, школа як інститут освіти, власність, сім'я та шлюб, політичний ліфт (тобто урядові групи і партії), професійні об'єднання, мистецтво, спорт, шоу-бізнес, преса, телебачення, радіо.

Маргінальність – це стан особистості або спільності, що знаходиться на межі різних культур.

ТЕМА 4. ЕТНОС І ГЕНДЕР ЯК ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Етнос – (слово «етнос» має грецьке походження, перекладається як народ) – це історично сформована на окремій території стала сукупність людей, які мають спільні риси, стабільні особливості культури і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших схожих утворень (самоусвідомленням). Формування етносу звичайно відбувається на основі спільної території і господарської діяльності. До основних характеристик етносу можна віднести такі: спільна назва; міф про спільних предків; спільна історична пам'ять; один або декілька диференційних елементів спільної культури (мова, релігія, традиції, фольклор); зв'язок з конкретним «рідним краєм», територією; відчуття солідарності зі значною часткою населення (самоідентифікація).

Рід – форма спільноти людей, яка базується на кровній спорідненості.

Плем'я – об'єднання декількох родів, що мають спільну мову, територію, натуру і звичаї. Рід і плем'я виникають за часів первіснообщинного устрою.

Народність – форма мовної, територіальної, економічної і культурної спільноти людей, яка утворюється за часів виникнення відносин приватної власності і притаманна рабовласницькому і феодальному суспільствам. Народність за чисельністю переважає плем'я, кровноспоріднені зв'язки не охоплюють всю народність. Формуванню народності сприяє більш чітка організаційна структура суспільства, розвинені політичні форми. Народності існують у наш час і не лише в країнах, що розвиваються, а й в індустріально розвинених суспільствах.

Нація – тип етносу, що виникає в період ліквідації феодальної роздробленості і розвитку капіталістичних відносин. Нації більш чисельні, ніж народності, вони нараховують десятки і сотні мільйонів людей. На базі єдиної території, мови і економіки формується єдиний національний характер і психічний склад. Виникає відчуття солідарності зі своєю нацією.

Етнічна структура – розподіл суспільства і територіальних спільнот на етнічні групи і чинні міжетнічні відносини. Етнічна структура сучасних суспільств формується у межах державних кордонів, вона складається з етнічних груп (народів), що населяють країну, і окремих етнічних відносин.

Інституалізовані форми етнічного насилля – несправедливі, насильницькі відносини у сфері взаємодії етнічних груп (примусова асиміляція, апартеїд, сегрегація), державна підтримка дискримінації (нерівності етнічних груп). Дискримінація має різні форми: обмеження окремих видів діяльності, заборона на купівлю землі, поселення у тих чи інших районах, поклоніння своїм богам тощо.

Сегрегація (лат. segregatio – відділення) – різновид дискримінації, який полягає у фактичному чи юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними чи іншими ознаками, та в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

Апартеїд (apartheid – роздільне проживання) – політика крайньої дискримінації за расовими, національними, релігійними та іншими ознаками. Апартеїд узаконюється: політично (позбавлення виборчих, політичних, громадянських прав); економічно (низька плата за рівну працю); соціально (заборона на свободу пересування, у тому числі територіальна ізоляція). Апартеїд може мати крайню форму прояву – геноцид. Апартеїд оголошений ООН, іншими міжнародними організаціями як злочинні дії щодо людства, що створюють серйозну загрозу міжнародному праву і безпеці.

Геноцид (од грец. Γένος – род, плем'я та лат. caedo – убиваю) – цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. До таких дій належать: вбивство членів цієї групи; нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи; навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи; дії, розраховані на унеможливлення народження дітей у середовищі групи; насильницька передача дітей цієї групи іншій групі.

Етноцид – різновид етнонаціональної політики (політичної поведінки), спрямованої на знищення ідентичності й культури конкретного народу (етносу). На відміну від геноциду, який досягає тієї самої мети шляхом фізичного винищення людей, належних до етносу, етноцид може проводитися комплексом заходів, що руйнують системні зв'язки всередині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість. Головна лінія в політиці етноциду – знищення основних ознак етносу (етнічної території, мови, культури, історичної пам'яті, самосвідомості). Найбільше зусиль у здійсненні політики етноциду докладається для знищення національних мов (лінгвоцид).

Антисемітизм – одна з форм національної та релігійної нетерпимості, що знаходить прояв у ворожому ставленні до євреїв, а також система поглядів, що його обґрунтовує. У сучасному суспільстві можна виділити такі форми антисемітизму: державний, політичний та побутовий.

Ксенофобія – відокремлення від всіх «чужих», недовіра за відношенням майже до всіх етнічних груп, з якими відсутній досвід спільного проживання.

Расизм – світогляд, а також політичні теорії і практичні дії, що ґрунтуються на расовій дискримінації, на поділі людей на біологічно різні групи на

основі видимих особливостей зовнішнього вигляду, наприклад: колір шкіри, структура та колір волосся, риси обличчя, будова тіла тощо, тобто на раси, і різному ставленні до людей та їхніх спільнот залежно від приналежності до цих груп (рас). Згідно з расистськими теоріями, люди різних рас розрізняються за соціально-біологічною поведінкою. Тобто до зовнішніх ознак «прив'язуються» важливі психологічні, розумові та фізичні особливості.

Шовінізм – ідеологічна і політична доктрина, яка ґрунтується на положенні, що певна нація є винятковою, має переваги над іншими, а тому наділена правами ширшими, ніж інші народи. Термін «шовінізм» походить від прізвища солдата наполеонівської армії Шовна, який висунув ідею обираності певних народів і націй.

Ескалації етнічного конфлікту – відкрите протистояння етнічних груп. Сутність його полягає у поетапному загостренні конфлікту, який може досягти озброєної боротьби, погромів. Відокремлюють декілька фаз такої ескалації: 1) інцидент; 2) мобілізація етнічних груп; 3) відкриті ворожі дії; 4) кульмінація боротьби; 5) зниження рівня протистояння – зупинка і консервування.

Гендер (від англ. Gender – рід) – змодельована суспільством і підтримана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя, ролей і відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями у процесі соціалізації, яка визначається соціальним, політичним, економічним і культурними контекстами суспільного життя. У сучасному суспільствознавстві прикметник статевий використовується лише у тих випадках, коли ми бажаємо підкреслити біологічні відмінності між жінками і чоловіками (наприклад, статеві конституції). В усіх інших випадках коректним вважається використання прикметника гендерний (гендерні ролі, гендерна нерівність, гендерна соціалізація тощо).

Гендерний розподіл праці (або гендерні ролі) – розподіл продуктивної і домашньої праці між членами суспільства на підставі їх статі. Так, жінкам здавна приписувалася роль берегині домашнього вогнища, чоловікам – роль полювальника за здобиччю.

Гендерна сегрегація праці – розподіл професій на чоловічі і жіночі, при цьому жіночими професіями стали ті, що продовжують жіночі функції у сім'ї (вихователька, вчителька, медсестра, соціальний робітник та ін.).

Гендерні ідеали – прийняті у даному конкретному суспільстві уявлення про те, якою повинна бути жінка і яким повинен бути чоловік. Найбільш розповсюдженими є ідеали фемінності і маскулінності.

Фемінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представницям жіночої статі, вона асоціюється із залежністю, невпевненістю у собі, пасивністю, емоційністю, сентиментальністю тощо.

Маскулінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представникам чоловічої статі, вона асоціюється з незалежністю, активністю, впевненістю у собі, раціональністю, емоційною витриманістю тощо.

Андрогінність (від лат. andro – чоловік, gune – жінка) – вищий рівень близькості рис фемінності і маскулінності, досягнутий окремим індивідом, свідчить про. Андрогінний індивід має більш широкий вибір варіантів поведінки, є більш гнучким в плані соціального пристосування.

Гендерні біологічні сценарії поведінки – нормативні зразки сексуального бажання і сексуальної поведінки, що диктуються суспільством в залежності від біологічної статі. В українському суспільстві в якості норми розглядаються гетеросексуальні контакти.

Гендерний соціальний контроль – формальне чи неформальне прийняття і заохочення поведінки, що відповідає статі, і соціальна ізоляція, презирство і медичне лікування індивіда, що демонструє поведінку, яка не відповідає статі.

Гендерна ідеологія – система ідей, що виправдовує існування у суспільстві гендерної нерівності. В українському суспільстві розповсюджена ідеологія патріархату, з точки зору якої центром суспільного життя виступає чоловік, він виконує функції керування, жінки виконують функції підтримки.

Гендерна ідентичність – усвідомлення особистістю своєї приналежності до конкретної статі і прийняття відповідних моделей поведінки.

Гендерна особистість – інтерналізовані (тобто включені до внутрішньої структури особистості) моделі поведінки, почуттів і емоцій, які сприяють укріпленню сімейних структур та інститутів материнства і батьківства.

Гендерний шлюбний і репродуктивний статус – виконання чи відмова від виконання шлюбних, родинних і репродуктивних ролей.

Гендерна презентація – демонстрація себе як індивіда, що належить до конкретної статі, за допомогою одягу, косметики, прикрас та інших символів.

ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ. ІНСТИТУТ ОСВІТИ

Соціальні інститути – історично сформовані, стійкі форми організації спільної діяльності людей, спрямовані на задоволення основних потреб суспільства.

Зовнішній (формальний) бік соціального інституту – це сукупність осіб, установ, забезпечених певними матеріальними ресурсами й здійснюючих конкретну соціальну функцію.

Внутрішня (змістовна) сторона соціального інституту – це певний набір норм, цінностей, доцільно орієнтованих стандартів поведіння певних осіб у певних ситуаціях.

Формальні інститути – це інститути, в яких взаємодія між суб'єктами в рамках даного інституту здійснюється на основі формально обговорених правил, законів, регламентів (наприклад, держава, школа, в'язниця, магазин).

Неформальні інститути – формальна регламентація соціальних ролей, функцій, способів і методів діяльності й санкцій за ненормативне поведіння відсутні. Вони базуються на нормах моралі, традиціях, релігії – якщо релігія не є державною й пануючою (наприклад, дружба).

Економічні інститути – це всі ті інститути, які займаються виробництвом, обміном і розподілом благ та послуг, регулюванням грошового обігу, організацією й поділом праці та ін., тобто реалізують потреби добування засобів існування: їжі, одягу, житла (наприклад, власність, гроші, ринок, фірму, банк, магазин та ін.).

Політичні інститути – пов'язані із встановленням, підтримкою й виконанням влади, законів, правил та стандартів, тобто вони реалізують потребу в безпеці й соціальному порядку (наприклад, держава, політичні партії, армія, поліція, профспілка та ін.).

Соціальні інститути у вузькому змісті слова – інститути, що регулюють взаємодії людей у сімейно-побутовій сфері (родина, шлюб, освіта, охорона здоров'я, зв'язок, сервіс, транспорт, громадське харчування...).

Культурні інститути – інститути, які регулюють відносини, пов'язані з виробництвом, збереженням і поширенням духовних цінностей (релігія, наука, художні заклади, книжкове видавництво...).

Сучасні інститути – інститути, які виникли відносно нещодавно й ми можемо приблизно назвати дату їхньої появи (профспілка, банк, інститут президентства, дитячий садок).

Історичні інститути – інститути, які виникли дуже давно, неможливо назвати дату появи (власність, шлюб, держава).

Фундаментальні, першочергові для існування суспільства інститути – інститути, які є у всіх культурах, тільки змінюється їхня форма (власність, родина, мова).

Інститути другого плану, допоміжні – можуть у суспільстві бути присутнім чи ні залежно від рівня його розвитку (банк, мода, профспілка, дворянські збори...).

Складні інститути – інститути, які складаються з більш дрібних соціальних інститутів (наприклад, інститут освіти, складається з ВНЗ, технікумів, училищ, шкіл, ті, у свою чергу, діляться на більш дрібні підвиди навчальних закладів).

Прості інститути – ті соціальні інститути, які неможливо розділити на більш дрібні (наприклад, їдальня, магазин).

Легальні інститути – дозволені й схвалювані суспільною думкою, мораллю, державними органами (наприклад, школа, дружба, черга, цирк, бібліотека).

Нелегальні інститути – перебувають поза рамками офіційної статистики, але про їх знає все суспільство, з погляду більшості вони йому заважають (корупція, тіньова економіка, банда).

Явні функції соціальних інститутів – функції, для виконання яких і створювався даний соціальний інститут, тобто функції, що відповідають його меті; вони формуються й декларуються у кодексах і закріплені у системі статусів і ролей (наприклад, явна функція соціального інституту родини – відтворення потомства, його виховання й залучення до соціального життя).

Латентні (приховані) функції соціальних інститутів – позитивні непередбачені результати діяльності інститутів або осіб, що представляють їх.

Дисфункції соціальних інститутів – явище невідповідності діяльності соціального інституту наявним потребам соціальної системи.

Інституціоналізація – це процес упорядкування, формалізації й стандартизації соціальних зв'язків, заміна спонтанного й експериментального поведіння на передбачуване поведіння, що очікується, моделюється, регулюється.

Деінституціоналізація – зміни у соціальному інституті, що призводять до його дезорганізації, руйнування й зникнення.

Організація – це елемент соціальної структури, сукупність людей, колектив, спільно координований і субординований реалізуючий загальну мету.

Соціальна організація – це сукупність ієрархічно розміщених соціальних позицій (статусів), виконуючих функцій, ролей, форм діяльності, відношень та зв'язків працівників.

Синергетичний ефект – це явище збільшення зусиль людей у ході їх спільної скоординованої діяльності.

Відкриті соціальні організації – організації, членом може бути будь-хто бажаючий, поділяючий цінності й норми організації (релігійна організація, в яку приймають усіх).

Напівзакриті соціальні організації – організації, членом може бути людина, що розділяє цінності й норми організації та відповідає критеріям відбору, що пропонуються організацією до своїх членів – таких критеріїв може бути різна кількість, більшість організацій належать до цього типу (Харківський авіаційний завод, НТУ «ХПІ», Харківський оперний театр...).

Закриті соціальні організації – ті організації, в які дуже важко потрапити, тому що немає відкритого конкурсу, умови прийому повністю невідомі (розвідувальні організації, злочинні організації).

Адміністративні соціальні організації – організації, сформовані за рішенням надорганізації – більшої структури, що володіє такими повноваженнями (відкриття районної поліклініки № 15 у місті Х відбувається за розпорядженням Міністерства охорони здоров'я).

Суспільні соціальні організації – організації, які виникають тоді, коли спільність людей, група самостійно проголошує цілі, завдання організації, приймає устав, структуру керівництва... (якась політична партія, «фанклуб», приватна фірма).

Примусові соціальні організації – опираються на пряме (фізичне, військове) насильство над людиною або загрозу застосування насильства. Найбільш яскравим прикладом служать в'язниці, психіатричні лікарні й армійські підрозділи. Примусові організації мають особливі зовнішні ознаки – наприклад, замкнені двері й заграбовані вікна, а нагляд за їхніми членами здійснює спеціальний персонал, що охороняє.

Утилітарні соціальні організації – поєднують своїх членів на основі матеріального інтересу, тобто це організації, які платять своїм співробітникам за їхню працю.

Символічні (нормативні) соціальні організації – поєднують своїх членів на основі солідарності, що обумовлена загальними моральними або ідеологічними принципами. Їх називають ще добровільними асоціаціями. До них відносять клуби, ліги жінок, «Червоний хрест», політичні партії, масові рухи, профспілки, релігійні організації, фонди та ін.

Освіта – многозначне явище сучасного суспільства, це і специфічний соціальний інститут, і освітній процес, і тип діяльності, і результат, і цінність, галузь господарювання, а також специфічна галузь знання.

Дошкільна освіта – початковий рівень системи освіти, який здійснюються сім'єю разом або окремо з освітою в державних чи недержавних дошкільних освітніх установах і мають на меті виховання та забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їхній повноцінний розвиток, набуття життєвого досвіду, вироблення вмінь, навичок, потрібних для навчання у школі.

Загальна середня освіта – це рівень системи освіти, який забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину і суспільство, екологічне виховання, фізичне вдосконалення.

Позашкільна освіта – це ланка системи освіти, яка забезпечує творчу самоорганізацію дитини в системі позашкільних освітньо-виховних закладів, орієнтується на динамізм розвитку потреб дітей та їхніх батьків у освітньо-виховних послугах.

Професійно-технічна освіта – це ланка системи освіти, яка забезпечує здобуття громадянами робітничої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, перепідготовку.

Вища освіта – це рівень системи освіти, що забезпечує фундаментальну наукову та загальнокультурну, практичну підготовку, одержання громадянами спеціальності відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої кваліфікації, вдосконалення професійної підготовки, перепідготовку наукових і науково-педагогічних кадрів.

Післядипломна підготовка – це рівень системи освіти, що забезпечує систематичне поновлення набутих у ВНЗ знань, перепідготовку людей з вищою освітою з метою опанування нових спеціальностей та професій.

Аспірантура і докторантура – це рівень системи освіти, що забезпечують наукову та педагогічну підготовку кандидатів і докторів наук.

Самоосвіта – це система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного опанування знань та вмінь, одержання професії й спеціальності. Самоосвіта набуває легітимності шляхом перевірки та оцінки знань за системою екстернату.

Формальна освіта – це освіта, яка включає в себе всі види здобуття знань у рамках національної системи освіти (навчання в школі, коледжі або університеті, а також в усіх інших закладах, які спрямовані на навчання осіб у рамках Міністерства освіти та науки держави).

Неформальна освіта – набуття всіх інших знань за межами формальної освіти протягом життя людини. Головна її ознака – добровільність та ширий інтерес до предмета навчання.

ТЕМА 6. ШЛЮБ І СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

Шлюб – це історично сформована узаконена й урегульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки в сексуальній, економічній і господарсько-побутовій сфері.

Проміскуїтет – період у житті суспільства, коли не існувало ніяких заборон на сексуальні зв'язки, і будь-який чоловік суспільства міг вступати в сексуальні відносини з будь-якою жінкою даного суспільства. Проміскуїтет існував до виникнення інституту шлюбу.

Груповий шлюб – найпримітивніша форма шлюбу, за якої декілька жінок і чоловіків одночасно знаходяться у шлюбних стосунках і ведуть спільне господарство.

Полігамія (від. гр. πολύς – «численний» і γάμος – «шлюб», багатошлюбність) – санкціонована суспільством можливість чоловіка або жінки мати декілька шлюбних партнерів одночасно.

Поліандрія (від др. греч. πολυ – багато і άνδρός – чоловік) – санкціонована суспільством можливість жінки мати декілька шлюбних партнерів одночасно. Це дуже рідкісна форма шлюбу. Одним із його прикладів є деякі суспільства Південної Індії та Тибету.

Полігінія (від давньогрецького «gυne», тобто жінка) – санкціонована суспільством можливість чоловіка мати декілька шлюбних партнерів одночасно (багатоженство).

Моногамія (від. гр. μονος – єдиний і γάμος – шлюб, одношлюбність) – санкціонована суспільством можливість чоловіка або жінки мати лише одного шлюбного партнера одночасно.

Моногамія періодична – індивіду дозволяється перебувати послідовно у кількох шлюбах, однак він може мати лише одного шлюбного партнера одночасно. Періодична моногамія сьогодні властива більшості суспільств світу, де на законодавчому рівні визнані моногамні шлюби та дозволені розлучення.

Ендогамія – це норма, правило, традиція, що вказує на необхідність пошуку шлюбного партнера в межах певної спільності. В первісному суспільстві зазвичай плем'я є ендогамним, а родинні групи, що його утворюють, – екзогамні. У сучасну епоху в деяких етнічних і релігійних групах залишається чинним правило ендогамії.

Екзогамія – це норма, правило, традиція, що забороняє (не рекомендує) шлюб між чоловіками і жінками однієї соціальної групи, роду, фратрії.

Гетерогамні шлюби – укладення шлюбу між особами різних верств або спільнот (конфесійної, національної, професійної та ін.).

Цивільний шлюб – шлюб, оформлений у відповідних органах державної влади без участі церкви.

Шлюбна поведінка – поведінка, метою якої є задоволення потреби в шлюбі, поведінка, пов'язана з вибором шлюбного партнера (тобто з шлюбним відбором).

Шлюбний відбір – процес, в результаті якого з сукупності простору можливих виборів шлюбного партнера так чи інакше, тим або іншим способом відбирається той, хто в кожному даному конкретному випадку єдиний партнер (партнерка), який (яка) стають чоловіком (дружиною) або тим, з ким «живуть разом».

Сім'я – мала соціальна група, заснована на шлюбі, кровному спорідненні або усиновленні і пов'язана спільністю побуту, взаємною відповідальністю, насамперед, за виховання дітей, взаємовідносинами взаємодопомоги.

Нуклеарна (проста) сім'я – складається із дружини, чоловіка та їх дітей, які від них залежать. Така сім'я включає два покоління. Вона є найбільш поширеним типом сім'ї у сучасному індустріальному суспільстві.

Розширена (складна) сім'я – складається з декількох нуклеарних сімей або з нуклеарної сім'ї та інших родичів.

Неповна сім'я – це сім'я в якій відсутній один з батьків. Відсутність одного з батьків може бути викликана різними причинами: смертю, відсутністю шлюбу, розлученням.

Патріархат – це найпоширеніша модель владних стосунків у сім'ї, що передбачає домінуючу роль чоловіка в сім'ї: головним є чоловік, а за його відсутності – старший за віком чоловік у родині.

Матріархат – це модель владних відносин, за якої головна роль у сім'ї належить жінці.

Егалітарна сім'я – тип сім'ї, члени якої мають однакові привілеї, права й обов'язки.

Бездітна сім'я – сім'я, в якій немає дітей.

Малодітна сім'я – сім'я, в якій є одна або дві дитини.

Багатодітна сім'я – сім'я, в якій є троє і більше дітей, віком до 18 років.

Неолокальна сім'я – подружжя мешкає окремо від батьків.

Патрілокальна сім'я – подружжя мешкає із батьками чоловіка.

Матрілокальна сім'я – подружжя мешкає із батьками дружини.

Дистантна сім'я – специфічний тип сім'ї, заснованої на кровному, шлюбному чи опікунському спорідненні, члени якої живуть розрізнено. Дистантною сім'єю вважається та, члени якої з різних причин перебувають один від одного на відстані. Дистантні сім'ї юридично зафіксовані, проте, фактично їх немає. Це сім'ї трудових мігрантів, моряків, полярників, артистів, спортсменів, геологів тощо.

Репродуктивна функція сім'ї – це біологічне відтворення суспільства, підтримка та збереження репродуктивного здоров'я (на суспільному рівні); задоволення потреби мати дітей, планування їх народження (на індивідуальному рівні).

Виховна функція сім'ї – це формування навичок суспільного життя, соціалізація дітей, забезпечення культурної неперервності суспільства, передача новому поколінню суспільних норм та цінностей (на суспільному рівні); задоволення потреб у батьківстві, контактах з дітьми, вихованні дітей, самореалізації в дітях, забезпечення дітям батьківської підтримки, любові, передача життєвого досвіду від старших індивідів до молодших, засвоєння молодими індивідами досвіду старших (на індивідуальному рівні).

Рекреативна функція сім'ї – це забезпечення психологічного здоров'я членів сім'ї, психологічна терапія членів суспільства (на суспільному рівні); задоволення потреб індивідів у відпочинку, відтворенні фізичних та психологічних сил (на індивідуальному рівні).

Функція первинного соціального контролю – це моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, відповідальності та зобов'язань у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь (на суспільному рівні); формування та підтримка правових і моральних санкцій за неналежну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї (на індивідуальному рівні).

Економічна функція сім'ї – це економічна підтримка дітей та непрацездатних членів суспільства, створення можливостей забезпечення зайнятості членів суспільства через сімейну економічну діяльність (на суспільному рівні); одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших, можливість професійної реалізації членів сім'ї у сімейному бізнесі, сімейних підприємствах, інших видах сімейної економічної діяльності (на індивідуальному рівні).

ТЕМА 7. КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Культура – явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, є результатом соціальної взаємодії. У широкому сенсі слова культура – це соціальний механізм взаємодії (методи, способи, зразки, засоби взаємодії) особистості, спільності з місцем існування (природного і соціального), які забезпечують передачу досвіду та розвиток перетворювальної діяльності. У вузькому сенсі слова – це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, певному суспільству.

Знак – це матеріальний предмет, явище, подія, яка виступає як об’єктивний заступник певного іншого предмету, властивості або відношення і використовується для придбання, зберігання, переробки і передачі інформації. Найважливішою знаковою системою є вербальні знакові системи – розмовні мови.

Мова – система знаків, наділених певним значенням, які використовуються для зберігання, перетворення і передачі інформації.

Символи – це поняття й речі, які несуть у собі певний зміст, мають значення для людей однієї культури.

Цінності – загальні уявлення, які поділяються більшою частиною суспільства, щодо того, що бажано, правильно й корисно.

Техніка – сукупність штучних знарядь, за допомогою яких людина здійснює цілеспрямовану дію на об’єкти навколишнього світу.

Технологія – спосіб виробничої діяльності. Іноді поняття «техніка» і «технологія» виступають як синоніми.

Техносфера – величезна кількість технічних пристроїв, які оточують людину, створюють штучне середовище, аналогів якого ніколи не було в минулому.

Матеріальна культура – це матеріальні цінності, створені людьми. До її складу входить культура повсякденності – матеріальна сторона людського побуту (одяг, меблі, начиння, побутова техніка, комунальне господарство, їжа); культура праці (техніка і знаряддя праці, джерела енергії, виробничі споруди, системи комунікацій і енергетична інфраструктура); культура топосу або місця поселення (тип житла, структура і особливості населених пунктів).

Духовна культура – це ідеальні (тобто нематеріальні) форми суспільного життя, ідеї, які створюють люди. До духовної культури можна віднести релігій-

ну культуру (систематизовані релігійні вчення, традиційні конфесії і деномінації, сучасні культи і вчення, етнографічна релігійність); інтелектуальну культуру (філософія, історія, наука); правову культуру (судочинство, законодавство, виконавча система, законотворчість); політичну культуру (традиційний політичний режим, ідеологія, норми взаємодії суб'єктів політики); етичну культуру (етика як теоретичне осмислення моральності, мораль як суспільний її вираз, моральність як особова норма); педагогічну культуру (ідеали і практика освіти і виховання). Слід звернути увагу, що до поняття «духовна культура» відносяться і матеріальні об'єкти, що включають світ духовної культури: бібліотеки, музеї, навчальні заклади, суди тощо.

Художня культура – це сукупність усіх видів художньої діяльності, включаючи продукт і процес цієї діяльності. До складу художньої культури відноситься прикладне мистецтво або дизайн; «чисте» або «витончене» мистецтво (традиційно виділяють 7 видів: архітектуру, образотворче мистецтво, музику, літературу, танець, театр, кінематограф).

Норми – правила, що виражають вимоги суспільства до поведінки. Це волевиявлення, яке дозволяє здійснювати соціальний контроль і дає зразок поведінки.

Пануюча культура – культура більшості або панівних класів. Це загальні, уніфіковані форми культури, які властиві великим суспільствам, націям або народам у цілому. Спільна історія, умови проживання, особливості побуту призводять до виникнення спільних соціально-психологічних рис народу, які називають менталітетом.

Субкультура – моделі переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для тієї чи іншої соціальної спільності.

Контркультура – субкультура, норми або цінності якої суперечать головним складовим панівної культури.

Елітарна (висока) культура – культурні зразки, які створювалися привілейованою частиною суспільства або за її замовленням професійними творцями. Насамперед, включає класичну музику, літературу й образотворче мистецтво. Як правило, вона на десятиліття випереджає рівень сприйняття пересічної людини. Коло її споживачів складає високоосвічена частина суспільства: критики, літературознавці, завсідники музеїв і виставок, театральні, художники, пи-

сьменники, музиканти. До її різновидів можна віднести світське мистецтво й салонну музику.

Народна (фольклорна) культура – культура, яка створюється анонімними творцями. Її створення і функціонування практично невіддільно від повсякденного і практичного життя. У найзагальнішому вигляді з народною культурою в суспільній свідомості співвідноситься безліч понять і об'єктів, у назві яких присутнє слово «народний (-а, -е, -і)»: мистецтво, мудрість, чутки, традиції, перекази, вірування, пісні, танці, прислів'я, майстри, цілителі тощо. У сучасності прикладами народної культури є пісні (побутові, вуличні, дворові, студентські, туристські, частково так звані бардівські пісні), приспівки, різного роду усні оповідання неказкового характеру: перекази, сучасні байки, усні розповіді, анекдоти, чутки.

Масова або популярна культура – вид культури, яка зорієнтована на середній масовий смак, стандартизацію форми, змісту, розрахунком на комерційний успіх.

Етноцентризм – тенденція оцінки інших культур за стандартами своєї власної культури.

Культурний релятивізм – оцінка будь-якої культури тільки за її власними стандартами.

Ксенофобія – страх та ненависть до всього чужого для способу життя даного суспільства.

Культурний шок – це відчуття дискомфорту і дезорієнтації, що виникають при зустрічі з новою культурою; є природною відповіддю на абсолютно нову обстановку. Ступінь впливу культурного шоку на людину різний. Фахівцям, що вивчають типові проблеми іноземних студентів, також відоме явище під назвою *зворотного культурного шоку*. Це явище пов'язане з тим, що людині необхідно знову адаптуватися до умов рідної країни, які змінилися. Значення, глибина, гострота, а нерідко і хворобливість цього явища перевершують очікування людини, якій це явище незнайоме.

Лінгвістичний шок – важлива складова культурного шоку яка характеризується станом здивування, сміху або збентеження, яке виникає у того, хто при спілкуванні з носієм іноземної мов, чує в іноземній мові мовні елементи, які звучать на його рідній мові дивно, смішно або непристойно.

Геттоізація – перший засіб подолання культурного шоку, який реалізується в ситуаціях, коли людина прибуває в інше суспільство, але намагається або виявляється вимушеною (через незнання мови, природної боязкості, віросповідання або з яких-небудь інших причин) уникати будь-якого зіткнення з чужою культурою. Цьому випадку вона прагне створити власне культурне середовище – оточення одноплемінників, яким відгороджується від впливу іншокультурного середовища (наприклад, китайські квартали або цілі чайнатауни – це квартали або райони, де поселяються вихідці з мусульманських країн, індійські квартали тощо).

Асиміляція – другий засіб вирішення конфлікту культур, по суті протилежний геттоізації. У разі асиміляції індивід навпаки, повністю відмовляється від своєї культури і прагне цілком засвоїти необхідний для життя культурний багаж чужої культури, що, звичайно, не завжди вдається. Причиною утруднень виявляється або недостатня пластичність особистості, того, хто намагається асимілюватися, або опір культурного середовища, членом якого він має намір стати. Для дітей таких емігрантів, включених в іншокультурне середовище з раннього віку, асиміляція не складає проблеми.

Культурний обмін і взаємодії – третій засіб вирішення культурного конфлікту. Полягає у тому, щоб обмін здійснювався адекватно, тобто приносив користь і збагачував обидві сторони.

Часткова асиміляція – четвертий засіб, коли індивід жертвує своєю культурою на користь іншокультурного середовища частково, тобто в якійсь одній з сфер життя (наприклад, на роботі керується нормами і вимогами іншокультурного середовища, а в сім'ї, дозвіллі, релігійній сфері – нормами своєї традиційної культури).

Колонізація – п'ятий засіб нав'язування своєї культури переселенцями корінним мешканцям (як це трапилося при завоюванні Америки).

ТЕМА 8. СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

Суспільство – це сукупність історично сформованих способів взаємодії й форм об'єднання людей, у яких виражається їх всебічна залежність друг від друга, регульована законом, звичаями, соціальними інститутами. **Основні ознаки суспільства:** воно не є частиною будь-якої більшої системи (автономність і самодостатність суспільства); шлюби укладаються переважно між представниками даного об'єднання; воно поповнюється переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є визнаними представниками об'єднання (самовідтворення); об'єднання має територію, що вважає власною; має власну назву й власну історію; об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда (цілісність і стабільність); воно має власну систему управління; його згуртовує спільна система цінностей, звичаїв, традицій, що називають культурою.

Суспільство у вузькому розумінні – це окремо взяте суспільство, розглянуте в єдності його територіальних кордонів (країна) і політичного устрою (держава).

Суспільство у широкому розумінні – це світове співтовариство або світова система.

Держава – штучний політичний інститут, покликаний управляти соціальними взаємодіями; політична організація суспільства, що припускає певний тип влади й наявність апарата керування

Країна – територія, що має певні границі й користується державним суверенітетом.

Система – це предмет або їх сукупність, явище або процес, що складається з якісно визначеної сукупності елементів, які перебувають у взаємних зв'язках і відносинах та утворюють єдине ціле, здатні з урахуванням зміни зовнішніх і внутрішніх умов змінювати свою структуру та певні характеристики. **Основними характеристиками системи є:** цілісність; стабільність, тобто збереження своєї структурно-функціональної організації при зміні зовнішнього середовища; самодостатність і саморозвиток; відкритість, тобто взаємозв'язок із зовнішнім середовищем; варіативність (можливі різні варіанти розвитку в певних границях); компенсаторність (якщо якийсь елемент не виконує свої функції на належному рівні, то йому знаходиться заміна); наявність системи управління;

займає певне місце у просторі та характеризується певним часом існування; багаторівневність.

Соціальна система – це такий соціальний організм, що функціонує й розвивається за своїми власними законами, має якості, яких немає в жодного з утворюючих його елементів окремо. Специфіка соціальної системи полягає в тому, що вона складається на базі тієї або іншої спільноти людей (соціальна група, соціальна організація, суспільство), а її елементами є люди, чия поведінка детермінована певними соціальними позиціями (статусами), які вони займають і конкретними соціальними функціями, які вони виконують, соціальними нормами й цінностями, прийнятими у даній соціальній системі, а також їх різними індивідуальними якостями.

Соціальні зміни – найбільш суттєві трансформації соціальних систем, соціальної стратифікації, соціальних спільнот, соціальних процесів, інститутів, організацій, їхніх взаємодій, це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій з одного стану в інші.

Соціальний розвиток – певний вид соціальних змін, що мають спрямованість у бік поліпшення, ускладнення, удосконалення.

Структурні соціальні зміни – зміни, що стосуються структур найбільш важливих соціальних утворень (зміни в структурі сім'ї, суспільства).

Процесуальні соціальні зміни – зміни, що зачіпають соціальні процеси (зміни в міграційних процесах, у стратифікації суспільства).

Функціональні соціальні зміни – зміни, що стосуються функцій певних соціальних систем, інститутів, організацій (зміни у функціях сім'ї, освіти, армії, законодавчої й виконавчої влади).

Мотиваційні соціальні зміни – зміни у сфері мотивацій індивідуальної й колективної діяльності (зміни мотивів одруження, народження дітей, отримання вищої освіти, мотивації студентів).

Еволюційні соціальні зміни – поступові, повільні, плавні, кількісні перетворення соціальних об'єктів.

Револьюційні соціальні зміни – відносно швидкі, стрибкоподібні, корінні, якісні зміни соціального устрою.

Соціальна революція – це корінний якісний переворот у всій соціально-економічній і політичній системі суспільства (часто спираються на насилля та участь широких мас).

Соціальний прогрес – рух суспільства вперед у напрямку вдосконалення. Серед критеріїв прогресу виділяються: ускладнення соціальної організації суспільства (Г. Спенсер), зміни у системі соціальних зв'язків і типах регуляції суспільних відносин (Ф. Теніс), зміни у характері виробництва й споживання (У. Ростоу, Д. Белл), ступінь оволодіння суспільством стихійними силами природи, що виявляється у збільшенні продуктивності праці, і ступеня звільнення людей з-під гніту стихійних сил суспільного розвитку (К. Маркс).

Соціальний регрес – повернення назад у розвитку соціального об'єкта.

Імітаційні соціальні зміни – копіювання існуючих форм соціального життя.

Інноваційні соціальні зміни – створення нових форм соціального життя.

Соціальний еволюціонізм – наукова парадигма, яка розглядає історію людства як безперервний об'єктивний процес розвитку від простих до складних соціальних форм. Одним із перших теоретиків соціального еволюціонізму був англійський соціолог Герберт Спенсер. Він розглядав еволюцію як загальний закон буття; відповідно еволюція може бути неорганічною, органічною і соціальною.

Циклічні теорії соціального розвитку – заперечують можливість нескінченного прогресивного розвитку, акцентують увагу на багатолінійності та багатонаправленості розвитку суспільства й культури (кінець XIX, XX ст. Н. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі). У рамках цих теорій виділяються певні типи культурних і соціальних систем, підкреслюється їхня своєрідність, а у деяких випадках висувається ідея замкнутості, локальності культур і цивілізацій.

Теорія індустріального суспільства – описує поступальний розвиток суспільства як перехід від відсталого аграрного (традиційного) суспільства, у якому панує натуральне господарство й станова ієрархія до передового індустріального суспільства (50–60-і рр. XX ст., Р. Арон, У. Ростоу). З погляду цієї теорії, основні характеристики великої промисловості обумовлюють форму поведінки людей не тільки в сфері організації й управління виробництвом, але в усіх інших сферах громадського життя.

Теорія постіндустріального суспільства – у цій теорії виділяють третій тип суспільства – постіндустріальне (інформаційне) суспільство, що характеризується різко зростаючою роллю знання й інформації. Таким чином, суспільст-

во проходить такі стадії: доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство та постіндустріальне суспільство (60–70-і рр. ХХ ст., Д. Белл, А. Турен).

Доіндустріальне (традиційне суспільство) – суспільство з аграрним устроєм, з малорухливими соціальними структурами, обмеженою соціальною мобільністю і з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. Традиційне суспільство не є демократичним, суттєво обмежує свободу пересічної особистості.

Індустріальне суспільство – тип сучасного суспільства, пов'язаного з розвитком капіталізму й промислового виробництва, орієнтованого на масове виробництво товарів споживання. Це – суспільство переробної промисловості. Умовою переходу від традиційного до індустріального суспільства є науково-технічна революція.

Постіндустріальне суспільство – це стадія історичного розвитку людства, яка приходить на зміну індустріальній цивілізації. Постіндустріальне суспільство виникає в останню чверть ХХ ст. У такому суспільстві провідною сферою економіки є сфера послуг, функціонує високо-розвинута ринкова економіка, яка ефективно використовує науково-технічний прогрес, автоматизацію та інформаційно-комп'ютерні технології, ключові позиції займають університети як центри наукових знань і науково-технічні спеціалісти. Головними теоретиками постіндустріального суспільства були Д. Белл, О. Тоффлер, А. Турен.

Модернізація – це перехід від традиційного до індустріального, або капіталістичного суспільства, що здійснюється шляхом комплексних реформ, розтягнутих у часі. Суть модернізації пов'язують із поширенням по усьому світі цінностей і досягнень індустріального суспільства – раціоналізму, ощадливості, урбанізації, індустріалізації.

Соціальне управління – чинник соціального розвитку, що розглядається як упорядкування суспільного життя у всіх його сферах. Соціальне управління може розглядатися як імпульс соціального розвитку, як систематичний вплив управлінської підсистеми (суб'єкта процесу управління) на соціальний об'єкт (підсистему, що управляється). У такому контексті об'єктом виступає суспільство у цілому та його окремі сфери (економічна, соціальна, політична тощо) з метою забезпечення їх нормального функціонування й розвитку. За таких умов, соціальне управління – це управління процесами та явищами соціальної сфери суспільного життя та спосіб реалізації соціальної політики (політики держави у

соціальної сфері), яка здійснюється шляхом впливу на умови життя людей, зміст їх життєвих орієнтацій.

Соціально-адекватне управління – високоефективна модель управління, зорієнтована у майбутнє соціуму, адаптована до функціонування у конкретній соціальній системі з максимальним використанням її соціально-економічного і психокультурного потенціалів, яка спрямовує управлінські впливи у площину самоорганізаційних процесів, на всіх рівнях управління співвідноситься з найважливішими ментальними характеристиками соціуму та його регіональними складовими, слугує інструментом узгодження й уточнення управлінських зусиль.

Державне управління – цілеспрямований організаційний і регуляційний вплив держави на стан та розвиток соціальних процесів, свідомість, поведінку й діяльність членів суспільства з метою досягнення цілей та реалізації соціальних функцій держави шляхом впровадження державної політики, яка здійснюється за рахунок діяльності органів державної влади.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурега В. В. Соціологія державного управління : монографія / В. В. Бурега. – Донецьк : ООО «Східний видавничий дім», 2012. – 167 с.
2. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс /пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
3. Жоль К. К. Соціологія : навч. посіб. / К. К. Жоль – К. : Либідь, 2005. – 440 с.
4. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації : навч. посібник. Н. В. Коваліско. – Л. : Магнолія 2006, 2011. – 328 с.
5. Литвин А. П. Соціологія : навч. посіб. / А. П. Литвин, А.К. Яковенко – Т. : ТНЕУ, 2013.
6. Лукашевич М. П. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник. / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков, Ю. І. Яковенко – К. : Каравела, 2008. – 544 с.
7. Ляпіна Л.А. Етносоціологія : навч. посіб. / Л. А. Ляпіна. – Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2013.
8. Масионис Дж. Соціологія. / Дж. Масионис. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 752 с.
9. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження : навч. посіб. / Н. В. Паніна – 2-е вид., доп. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – 320 с.
10. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології : навч. посіб. / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наук. думка, 1995. – 223 с.
11. Рущенко І. П. Загальна соціологія : підручник. / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
12. Сірій Є. В. Соціологія : загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. / Є. В. Сірій. – К. : Атіка, 2010. – 480 с.
13. Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.
14. Соціологічна теорія : традиції і сучасність : курс лекцій / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2007. – 363 с.
15. Соціологія культури : навч. посіб. / за ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – К. : Каравела; Л. : Новий світ, 2012. – 334 с.
16. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – К. : Українська енциклопедія, 2008. – 378 с.

17. Соціологія : підручник / за ред. В. М. Пічі. – 3-тє вид. – Л. : Новий світ – 2000, 2007. – 280 с.
18. Соціологія : підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К. : Вид. центр «Академія», 2010. – 560 с.
19. Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. / за ред. В. Є. Пилипенко. – 2-ге вид. – К. : Фоліант, 2007. – 451 с.
20. Танчин І.З. Соціологія : навч. посіб. / І.З. Танчин – 3-тє вид., перероб. – К. : Знання, 2008. – 351 с.
21. Черниш Н. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою. / Н. Черниш – К. : Знання, 2009. – 430 с.
22. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка; пер. с польск. С.М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
23. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А. Ядов – М. : Добросвет, Книжный дом «Университет», 2003. – 596 с.
24. Якуба О.О. Соціологія: навч. посіб. для студентів / О.О. Якуба – Х. : Видавництво «Константа», 1996. – 192 с.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1. Соціологія – наука про суспільство.....	5
Тема 2. Особистість і суспільство.....	8
Соціальний контроль і поведінка, що відхиляється.....	11
Тема 3. Соціальна структура та соціальна стратифікація.....	15
Тема 4. Етнос і гендер як чинники соціальної диференціації.....	21
Тема 5. Соціальні інститути. Інститут освіти.....	25
Тема 6. Шлюб і сім'я як соціальні інститути.....	29
Тема 7. Культура як соціальний феномен.....	32
Тема 8. Суспільство та соціальні зміни.....	36
Список літератури.....	41

Довідкове видання

БУРЕГА Валерій Васильович
АГАЛАРОВА Карина Адільївна
САППА Ганна-Марія Миколаївна

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ З КУРСУ «СОЦІОЛОГІЯ»
для студентів усіх спеціальностей

Під заг. ред. проф. Буреги В. В.

Відповідальний за випуск В. В. Бурега
Роботу до видання рекомендував В. І. Ніколаєнко

Редактор Н. В. Верстюк
Комп'ютерна верстка О. С. Курандо

План 2015 р., поз. 158

Підп. до друку 03.09.2015 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Riso-друк. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк.
Наклад 50 прим. Зам. № Ціна договірна

Видавничий центр НТУ «ХПІ». 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3657 від 24.12.2009 р.

Надруковано у копії-центрі «МОДЕЛІСТ»
(ФО-П Миронов М.В., Свідоцтво ВО4№022953)
М. Харків, вул. Червонопрапорна, 3 літер Б-1
Тел. 7-170-354
www.modelist.in.ua